

Szabad emberként meghalni

Egy irodalmi példa az 50-es évek holokausztirodalmából

Bodó Béla: *Káin visszatért*

A magyar holokausztirodalom iránt az elmúlt évtizedekben megújuló érdeklődést látva talán nem túlzás kijelenteni, ha eleget még nem is, de mindenképpen többet tudunk a rasszista genocídium irodalmi jellegű műfeldolgozásáról, mint korábban. Mindennek dacára korántsem mondható el, hogy a témát érintő prózai munkák érdemben felkeltették volna az irodalomtörténész szakma érdeklődését, és átfogó alap kutatások indultak volna meg a tárgykör feltérképezésére. A holokausztregényként értékelhető művek többségét mindmáig a feledés „jótékony” fátyla borítja, amelyek a múlt néma kövületeiként ma sem részei a kulturális emlékezet archívumának. A következőkben olyan prózai munkára szeretném felhívni a figyelmet, amelynek már megjelenését követően sem sikerült különösebben felkeltenie a kritikusok érdeklődését,¹ és azóta sem tartotta senki közelebbi vizsgálatra érdemesnek. Bár irodalmi remekműnek túlzás lenne minősíteni, a kortársi fogadtatástól függetlenül Bodó Béla *Káin visszatért* című prózai munkája a holokauszt irodalmi tradíciójának olyan darabjaként vehető számba, amelytől nem vitatható el néhány markáns, egyedi művészi ismeretjegy.² Az elbeszéléskötet sajátos esztétikai megformáltságánál fogva megfelelő alkalmat kínál a nemzetiszocialista népirtás művészi reprezentációját illető elméleti kérdés differenciáltabb megközelítéséhez.

Ha előzetesen vetünk egy pillantást az 50-es évek prózairodalmára, azt láthatjuk, hogy a korszak holokauszt epikájából leginkább Keszi Imre *Elysium* című regénye maradt meg az irodalmi köztudatban. A mű egy tízéves kisfiú deportálásának, gyermeklázgerben, orvosi kísérletek alanyaként töltött hónapjainak, valamint gázkamrában lelt halálának története mellett a szülők sikertelen mentőakcióit és budapesti bujkálását a szocializmus humanista eszménye felől ábrázolta. Bodó *Káin visszatért* című elbeszéléskötete egy évvel később, 1959-ben jelent meg, de a szövegben nem fedezhető fel az ideológiai norma olyan közvetlen hatása, mint az *Elysium* esetében. Mind-

két szerző rendelkezett személyes tapasztalatokkal, milyen a fajpolitika kiszemelt áldozatának lenni: zsidó származásuk miatt a háború alatt mindkettejüket munkaszolgálatra kötelezték. Amíg azonban Keszi soha nem vállalkozott munkaszolgálatosként szerzett élményeinek megírására, s helyette Szabolcsi Bence fiának tragédiáját használta fel regényéhez, addig Bodó nem tért ki a múltjával való szembenézés feladata elől, s rövid prózai írásokban öntötte formába az üldöztetése során megélt tapasztalatait.

Bár több prózai kötete is megjelent, a foglalkozását tekintve újságíró Bodó Béla írói tevékenysége nem vált részévé az irodalomtörténeti diskurzusnak. Munkái közül elsősorban a gyermekirodalom körébe tartozó *Brumi* könyvek váltak népszerűvé a maguk idejében, a meseregényből az 50-es évektől kezdődően több kötet is megjelent. Bodó nevét leginkább a nyomda ördögének köszönhetően őrizte meg az utókor emlékezete, ő volt ugyanis a *Népszava* olvasószerkesztője, amikor az 1953. március 6-i szám címlapján „megrendüléssel” helyett „megrendeléssel” jelent meg Sztálinról egy cikk. A mulasztás miatt a Gyertyán Ervin által írt szöveget ily módon „mélyesleges megrendeléssel értesült az egész magyar nép Sztálin elvtárs súlyos megbetegedéséről” formában hozta le a lap. A nyomdába leadott példányon ugyan még a helyes kifejezés szerepelt, a hibáért mégis Bodót vonták felelősségre, akit azonnal elvitt az ÁVH, s végül gondatlanságból elkövetett izgatás miatt hat hónap börtönre ítélték. Bár egészségét súlyosan megviselte, pártkarrierjét mégsem törte ketté az eset, rehabilitációját követően a *Nők Lapja* szerkesztőjeként kapott állást. Bodóban tehát a kor represszív történelmi valóságát megszenvedő értelmiségijét tisztelhetjük, amennyiben nem csupán a nyilasok és nácik táborai, hanem a Rákosi-diktatúra börtönélménye is osztályrészül jutott neki.

Bodó kisepikai munkája elsősorban a kőszegi munkatábor világát idézi fel. Az író azokkal a munkaszolgálatosokkal került Budapestről a nyilas kormányzati központá-

¹ A ritka kivételek egyike így értékelte a regényt: „Az író művészi igényessége és realista mértékertartása tartalmas, drámai atmoszférát teremt. A *Káin visszatért* című kötet az embertelenség korának értékes

emlékeztető dokumentuma.” V. F.: *Bodó Béla: Káin visszatért = Népszabadság*, 1960. január 4. (2. sz.), 8.

² BODÓ Béla: *Káin visszatért*. Bp., Szépirodalmi, 1959

átalakított Kőszegre, akiket 1944 november végén és december elején a józsefvárosi pályaudvaron vagoníroztak be. Nagy számban voltak köztük a semleges államok budapesti követségei által védettnek nyilvánított munkaszolgálatos századok tagjai, például Vészi Endre, Fenyő László költő, K. Havas Géza újságíró és Gárdonyi Lajos színész. A pályaudvaron zajló őszi eseményeket *Rámpa* című önéletrajzi tudatregényében többek közt Somlyó György örökítette meg, aki Wallenberg fellépésének köszönhetően menekült meg a deportálástól.

Kőszegre való megérkezésüket követően a foglyok egy része a vasútállomás melletti Czeke-téglagyárba, a városi téglagyárba vagy a Gulner-malomba került. Nagyobb részüket a Kőszeg-Alsó vasútállomás melletti sörgyár épületében, illetve az itt kialakított barakkokban helyezték el. A táborokban nyilasok, az SA őrség, osztrák volkssturmisták és helyi diák leventék teljesítettek szolgálatot, a lágerbe zárt zsidók és őreik létszáma mintegy nyolcezer főre volt tehető. Bodó közel négy hónapot töltött el Kőszegen, és ő is azon foglyok között volt, akiket a menekülő németek 1945. március 23-án indítottak útnak Mauthausenbe, Günskirchenbe.

A *Káin visszatért* kötet összesen tizennyolc, rövidebb-hosszabb elbeszélést tartalmaz, amelyekből kirajzolódik a magyarországi holokauszt egyik utolsó fejezete. A történet ideje a munkaszolgálatosok bevagonírozásától a tábori élet ábrázolásán keresztül a nácik által hajszolt fogolymentek felszabadulásáig tart. Egyedül a mű nyitó darabja, *Az orvos és társa* novella szól a józsefvárosi deportálás körülményeiről és a munkaszolgálatos férfiak vonatújáról. Az egyes elbeszélések lineáris időrend szerint olvashatók, tizenhárom írás a sörgyár területén kialakított lágerben töltött hónapokat, a négy utolsó szöveg a tábor felszámolását követő ausztriai gyalogmenetek megpróbáltatásait ábrázolja, a szabadulás élményéről szóló, *A gyertya eldől* című záró elbeszéléssel.

Miközben Bodó írásai nyilvánvalóan rendelkeznek önéletrajzi háttérrel, művészi megformálásukkor az író mégsem ragaszkodott ahhoz, hogy a krónikás történelmi hitelességével beszélje el a megtörtént eseményeket. Az előzőekben felsorolt művészek mellett a kőszegi tábor foglyai közé tartozott a Wagner-szerepeiről híres ifjabb Ney Dávid operaénekes is, aki nem sokkal a szabadulását követően, június 1-jén halt meg. Bodó külön is szentelt

Auschwitz Blok,
2020,
Auschwitz-
Birkenau, fotó:
Hrabia de Sas
© Wikimedia
Commons

Neynek egy rövid visszaemlékezést, amelyben elmesélte, társa miként tagadta meg az SS-tisztnek a *Ninon lach mir einmal zu* című sláger elénekülésére vonatkozó parancsát, s hogyan mentette meg az operaénekest egy jókor jött légiriadó az agyonlövéstől.³ Ney alakja a *Káin visszatért* több szövegében is feltűnik, a *Testvérek* című novella pedig szintén feldolgozza az említett epizódot. A szövegben azonban nyoma sincs a fogoly bátor kiállításának, aki nem habozik végrehajtani a Gyilkos nevű tiszt parancsát: „Az első hangok hamisak, hiszen Ney mégiscsak reszketett. Aztán torokköszörülés, s a kiátkozott Telramund énekel. Wagner! Az SS, úgy látszik, szerette a muzsikát. Hangtalanul, csak szájmozgással kísérte az éneket, de a ritmust a puskaaggal verte ki. Egy óra múlva engedte el őket. A barakkban ujjongtak; hazajött egy halott. Ney egész éjjel sírt.” Bodó tehát kétféleképpen mesélte el Ney esetét, és eldönthetetlen, hogy melyik verziót tekintjük hitelesnek. Ennél feltehetően fontosabb az elbeszélés fikatív jellegére felhívni a figyelmet, amelynek esztétikai érvényességét nem cáfolja meg, hogy a szerző cikkében másként idézi fel a múltat, mint az általa jegyzett irodalmi mű. S bár az irodalmi fikciónak nem elsőrendű mércéje a történelmi emlékezethez való hűség, az ábrázolt epikai világ illúziójának megalkotása gyakran feltételezi a történelmi tudáshoz való viszonyt, mint a mű fikcionális struktúrájába való beépítését.

Bodó kötete más szempontból is érinti a történelmi és irodalmi fikcionalitás közti viszony kérdését. Az egyik legkegyetlenebb tábor hírében álló kőszegi történetéhez tartozik, hogy Magyarország területén egyedül itt működött „gázkamra”, ahol sor került zsidó rabok elgázosítására.⁴ A beszámoló szerint a sörgyári tábor Bauer nevű parancsnoka a kiürítéskor, március 20-án közel hatvanhatven, súlyos beteg férfira bocsátott gázt a négy halálbarakkban; azokat a foglyokat, akik nem fulladtak meg, agyonlőtték. Bodó a *Kenyerhéj* című elbeszélésében szintén felidézi az eseményt, amelyben azonban nincs utalás a tábor közelgő megszüntetésére. Az epikai narratíva szerint a táborparancsnok körbejárja a leszigetelt barakkot, majd elégedetten ecseteli az eljárás humánus voltát a raboknak. Az elgázosítás irodalmi fikcionálása azonban egy olyan elbeszélői nézőpontból valósul meg, amely az ábrázolt epikai világ része, és a szomszéd barakkban elszállásolt rabok szemtanú tapasztalatának feleltethető meg. „Azon az éjszakán a holtak mégis felébredtek. Nem mind, de nyilván sokan. Rimánkodni kezdtek: hozzák már a levest és kenyeret, hiszen az Obersturmführer megígérte

nekik; elnyújtott, makacs hangon könyörögtek, mintha igazán kísértetek lennének. Papundecklibarakkjukat (ez finn találmány), ahová előző este összehordták őket, az örökroccokkal borította le, parancsára minden felfedezhető rést be kellett tömni, végül az ajtót ő maga beszegezte. A gázfűjtató csövét a kulcslyukon vezették a barakk belsejébe. És a kulcslyukakat is gondosan eltömték, miután az ott várakozó Obersturmführernek jelentette az örök, hogy már kiürült a háttára szíjazott gáztartály.”⁵ Az elbeszélői távlat közletről láttatja a tömeggyilkosság végrehajtását, miközben a szigetelést végző munkacsapatot vezető Grünlich belső monológjának éppúgy helyet ad, mint az önelégült német tiszt szavainak.

Bár a két példa sok mindent elárul a múlt epikai cselekményesítésének módjáról, ahhoz, hogy megállapíthassuk, Bodó írásában a holokauszt irodalmi reprezentációjának milyen példájával találkozhatunk, a mű néhány fontos poétikai sajátosságát is érdemes számba venni. A *Káin visszatért* egyik kétségtelenül időtálló értékét a politikai ideológiáktól való függetlensége adja, nem esik benne szó a kommunista párttagok hősi ellenállásáról, és a szocialista humanizmus eszméjével sem véli igazolhatónak a megtörténtekeket. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ez az írói álláspont egy megbízható pártagnak tulajdonítható, még inkább méltányolható a mű ideológiai retorikától mentes ábrázolásmódja. Keszivel ellentétben Bodó mellözte a zsidó identitásra történő reflexiót írásaiból, így a láger-tapasztalatok nem eredményezik a társadalmi önazonosságtudat átértékelését, mivel a genealógiai identitás problémája nem jelenik meg releváns szempontként a szövegben. Miközben az elbeszélések nem illeszthetők be az antifasiszta múltszemlélet keretei közé, ezzel párhuzamosan a műből sem olvasható ki az utólagos eszmei magyarázat igénye. Az elbeszélői magatartás kommentáló karaktere teljesen háttérbe szorul, a narrátor nem törekszik a megjelenített epikai világ értelmezésére. A szemtanúsághoz kapcsolódó tanúságtétel erkölcsi imperatívuszának megszólaltatása szintén nem sajátja az egyes írásoknak. A holokausztirodalom jól ismert alakja, a túlélő úgyszintén nem jut hangsúlyozott szerephez a szöveg prózapoetikájában, mivel az elbeszélő hangja nem a túlélő nyelvében szól meg. Az önéletrajzi elemek szintén nem épülnek be direkt formában az írások kompozíciójába, hiányzik az emlékező retrospektív nézőpontja, ily módon egy autobiografikus alany arcvonásai sem rajzolódhatnak ki az olvasó számára. A szöveg epikai hiteléhez mégis hozzátartozik, hogy az elbeszélések elsősorban nem a fikciót jellemző

Budapest,
1944,
Fortepan

³ BODÓ Béla: „Dodó” = *Színház és Mozi*, 1958. február 18. (7. sz.), 21.

⁴ A kőszegi táborokról és a gázkamrák kérdéséről lásd PELLE János: *Gázkamra a sörgyárban? Munkaszolgálatosok Kőszegen és orvosuk népbírósi pere = Életünk*, 2017, 10. sz., 1–29. A szerző tárgyalja

dr. Rubányi Imre téglagyári zsidó orvos 1945-ös perét, amelyben Bodó Bélát is meghallgatták tanúként.

⁵ BODÓ: *i. m.* (1959), 23.

kitaláltság felől értelmezhető, hanem többé-kevésbé igényt tartanak a történelmi események igazságára. Az írói képzelet szabadságát tehát korlátozza, de nem érvényteleníti az emlékezet működése, miközben a történelmi referencia megerősítéséhez nem kapcsolódnak külön szövegszervező eljárások (források, dokumentumok citálása). Az epikai valóságábrázolás illúziója tehát gyakorlatilag töretlenül érvényesül, mivel a szövegben nincsenek jelen sem anakronizmusok, sem a fikcionalitást leleplező poétikai eljárások. Bodó kötete a holokausztrepresentáció olyan változatára nyújt példát, amelyben az epikai fikció hatóköre a népirtás áldozatainak tapasztalathorizontjára redukálódik, és mindig a konkrét élethelyzetek szenvedő alanyaiként szituált rabok szempontjából jeleníti meg az őket körülvevő világot. Ugyanakkor a novellák időkezelése látszólag ellentmond ennek, mivel a történet nem az egymást követő eseményekből bontakozik ki, hanem a lineáris időrend felbontása révén az idősíkok gyakran változnak.

Bodó látszólag reduktív ábrázolásmódjának meghatározó sajátossága, hogy az elbeszélői perspektíva a foglyok mindennapi életére fókuszál, sehol nem enged érvényesülni külső szempontokat. A megjelenített epikai világ ilyen módon belső viszonyai felől tárul fel, s közlőül mutatja be a rabok végletekig kiszolgáltatott helyzetét. Miközben a novellák fiktív jelene a táborban vagy a gyalogmenetek-

ben játszódik, nagy szerep jut az egyes szereplőkhöz kapcsolódó múlt, a civil élet egyes epizódjai felvillantásának. Az elbeszélésmód ezt jelöletlen váltásokon keresztül valósítja meg, ami visszatérően teret enged a szereplői emlékezet működésének, ezáltal a szűkös rabélet dimenziója kitágul, és kiegészül az otthoni világ képeivel. Bodó egyes, fontosabb szereplőket több szövegben is felléptet: az operaezékes Ney Dávid, a fiatal Hosszú, a barakkfelelős Grünlich mellett a leggyakrabban egy szabó alakja tér vissza. A szabó szereplői karaktere az esendő, hétköznapi kisember vonásait viseli magán, aki a fogolytársadalom tagjai közül sem képes kiemelkedni, s támogatásra szoruló egyénként jelenik meg.

A különböző elbeszélésekben általában egy szereplő sorsának vagy ritkábban egy különös jelentőségű eseménynek az ábrázolását láthatjuk.

A kőszegi lágerélet jellemző témái közé tartoznak például a következők: a deportáláskor megismerkedő orvost és társát megérkezésüket követően a német tiszt arra kényszeríti, hogy egy bottal egymást verjék; a gyengélkedőre elvitt báró számára a bohóc hiába őrzi meg a kenyérhéját, mivel társát megölik; a lóhús miatt gyomorrontást kapó Seligmann másnap nem tud felkelni, ezért az SS agyonlövi; a prostituált Marischka Neynek az utcán átadott élelmiszercsomagját motozáskor elveszik; Zakár hiába szerzi meg beteg öccsének a legjobb élelmiszert, mégis meghal;

La porta dell'inferno, 2014, Auschwitz-Birkenau, © Wikimedia Commons

